

הרב יואל קטן

שעלבים

מוקדש לעילוי נשמת אחייני האהוב, יניק וחכים, הבחור שרגא צבי ז"ל, בנם של הרב ר' מיכאל וד"ר בת שבע הרשקוביץ שיבל"א, שנקטף בעצם ימי פריחתו. תנצב"ה.

יואל בן החבר ר' משה קטן נר"ו

ספר 'הנהגת הרא"ש' המכונה 'ארחות חיים'

יו"ל בפעם הראשונה, על פי כה"י השלם היחיד בעולם - כ"י מונטיפיורי מס' 247, עם השוואה ל"כ"י פריז 710, דפוס פאנו רס"ג-ד, דפוס שני קראקא רפ"ה-ו ועוד.

פתיחה:

עשרות המהדורות של הספר 'ארחות חיים' שנדפסו בתקופתנו, והדיונים בקשר לנוסחו הנכון ולאמיתות ייחוסו לרא"ש שנתברכו לאחרונה [בהקדמות למהדורות החדשות ועל דפי 'צפונות'], עוררו אותי לבדוק את כתבי היד והדפוסים הישנים של הספר, ואת מה שנכתב בספרות המחקר בקשר אליו. עלי לציין שבלי העידוד והסיוע שקיבלתי מ ידידי החוקר ר' שמחה צמנואל מירושלים, הדברים לא היו רואים אור; תודתי הרבה נתונה לו בזה. עלי להודות גם לספריית מונטיפיורי בלונדון, לספריית הסמינר בני", לספריית מכון שוקן בירושלים, ולספריית הלאומית בירושלים עם המכון לצילומי כ"י שלידה, על השימוש באוצרותיהם.

היקף הספר וחלוקתו:

החיבור 'ארחות חיים' כולל ארבעה חלקים: החלק הראשון [ע"פ הסדר בכ"י מונטיפיורי ובדפוסים הישנים; ראה להלן את תאור כה"י והדפוסים הראשונים, ומה שהם מכילים. בדפוסים המאוחרים יותר החלק הזה נמצא בסוף החיבור, ובמקצתם הוא אף חסר לגמרי, ראה על כן להלן], המכונה בדפוסים המאוחרים [בעקבות החלוקה לימי השבוע של בעל התיו"ט, בדפוס פראג שפו; ראה גם על כך להלן] 'הנהגות לשבת' — כולל עשרים וארבעה משפטים המתחילים כולם ב'שי...'. שלושת האחרונים ארוכים קצת יותר מקודמיהם; בדפוסים הם מחולקים לכ"ג סעיפים, הראשון שבהם מתחיל 'שיפריש מעשר' וכו'. החלק השני [בדפוסים המאוחרים הוא החלק הראשון] כולל תשע 'אזהרות' המתחילות כולם [בכ"מ] במילה 'שיזהר', ועוד אחת ארוכה, בת שנים-עשר משפטים, המתחילה 'וערב שבת'; בדפוסים הכל מחולק לכ"ד סעיפים, כאשר הראשון מתחיל 'להתרחק מן הגאווה' וכו'. החלק השלישי כולל עשרים ושתיים אזהרות ע"פ סדר א"ב; בדפוסים הוא מחולק לעשרים וארבעה סעיפים, כ"ב המסומנים כהמשך לחלק הקודם באותיות כה-מו, ועוד שני סעיפים, סח-סט, שנשמטו מכאן ונמצאים בחלק שאחריו [הסדר והנוסח בחלק זה משובשים, עד שקשה להבחין שביסודו הסיודור הוא אלפא-בית]. לבסוף בא החלק הרביעי — מאה ושלוש [בכ"מ] 'לאוין', אזהרות הפותחות ב'אל'; בדפוסים החלק הזה כולל פ"ד סעיפים המסומנים באותיות מז-קלב [להוציא את סעיפים סח-סט שמקורם בח"ג], והוא החלק המשובש ביותר באור"ח; שמונה-עשרה אזהרות אף נשמטו לגמרי!

והנה, בענין שיוך ח"א לכלל החיבור יש לציין, שבספר 'אוצר הספרים' לבן יעקב [אות א מס' 983] מובא בשם החוקר משה שטיינשניידר שנוסף ל-קלב הסימנים של הספר — נמצאים בתחילתו עוד כג' ממחבר בלתי נודע, הנקראים אורח חיים' ע"פ המילים הראשונות של החלק הזה [וכנראה שמכאן התחילו לכנות את כל הספר 'ארחות חיים']; בן יעקב גם מציין שחלק המדפוסים הם ללא כג' הנהגות הנוספות. מדברי בן יעקב נראה שהוא קיבל כנכונה את עובדת הייחוס לרא"ש של רוב הספר, חוץ מאשר של החלק הראשון — שהרי הוא חסר בחלק מהדפוסים, והוא 'ממחבר בלתי נודע'. גם בספר אוצר החיים לר"ח מיכל [ע' 263 אות ז] מוזכר שבספר הנהגת הרא"ש יש קלב סימנים, ואין שום איזכור של חלק נוסף, וכמו-כן רא"ח פריימן בספרו 'הרא"ש וצאצאיו' [ע' צז סע' י] בתארו את הספר אינו כולל בו את ח"א [ראה להלן]; אמנם ייתכן שהיו מחברים שלא שמו לב לעובדת הימצאות שתי סדרות נפרדות של סימוני סעיפים, כפי שאכתוב להלן על מה שקרה בתאור ד"ק, כך שאין ראייה גמורה שכל מי שאינו מזכיר בפרוש את ח"א החליט שאינו שייך להנהגות המיוחסות לרא"ש].

גם אברהם [בספרו 'צוואות גאוני ישראל', פילדלפיה תרפ"ז, ע' 118 ואילך. דרך אגב — הספר כתוב באנגלית ובעברית, עמוד מול עמוד, וברור לכל מעיין שבמקור נכתב הספר באנגלית; תרגום העברי, שלא נעשה ע"י המחבר עצמו, רצוף אי-דיוקים רבים]. מעיר שההנהגה שונה בהיקפה בנוסחאות השונות; הוא שם לב שיש

בהנהגה שני חלקים, הראשון המכיל כ"ג סעיפים קצרים, והחלק השני [הכולל את חלקים ב-ד לפי חלוקתנו] שהוא בן קל"ב סעיפים, והוא מציין שמלבד הבעיה הקיימת בענין כ"ג הסעיפים של החלק הראשון, אשר יש דפוסים בהם הם הרשטמו לגמרי ויש שבהם הם נדחו לסוף החלק השני — גם החלק השני הזה איננו חטיבה שלמה בפנ"ע: הסעיפים א-כד [חלק ב אצלנו] כתובים בלשון נפתר, והשאר בלשון נוכח, מתוכם הסעיפים כה-מו [חלק ג] גם ערוכים בסדר א-ב [בדפוסים בצורה מאוד לא מדויקת].

מעניין לציין שר"א שטרנבוך, במהדורת אורחות חיים שלו [ב"ב תשמ"ו וכמהדורות הבאות], כתב קונטרס 'למעלה למשכיל' לבאר את סדר הארחות חיים, ושם הוא מחלק גם את ח"ד לשניים — חלק אחד הכולל את סעיפים מז עד פט, ושני — צ עד קלב [החלוקה הזו מבוססת על נוסח הדפוסים, והיא חסרת תוקף ע"פ נוסח כ"מ]; את ח"א, שנמצא ככרוב הדפוסים בסוף הספר, מחשיב גם הוא לחלק נפרד של החיבור.

והנה, באורחות חיים מהדורת תשמ"ט של ר"א שטרנבוך הנ"ל [הוצאה רביעית עם תיקונים והוספות] נמצאת הוספה מאת הרב מרדכי שיין, הכוללת את נוסח אור"ח ע"פ דעת הגר"י קמנצקי וצ"ל. הרב שיין כותב שסידור הספר, ע"פ הנמצא לפנינו, כולו פליאה ותמיהה, וכנראה המעתיקים שיבשו את הספר; הוא מספר שהגר"י קמנצקי מאוד חיבב את האור"ח, ולכן טרח והגיהו בעצמו ע"פ סברא. גם לדעתו נחלק הספר לארבעה חלקים, שהם הקדמה [ח"ב], תקנה [ח"ג], אזהרות בצורת שיר [ח"ד] והנהגת הרא"ש [ח"א].

כאמור — ע"פ כ"מ אין שום מקום לספק שיש בספר ארבעה חלקים, ע"פ החלוקה שתוארה בראשית דברינו; וכל תוספת בזה היא אך למותר.

שם הספר:

בדפוסים ובספרי הדורות האחרונים מקובל השם 'ארחות חיים'; אך נראה שבמקורו נקרא החבור, ולפחות חלקו הראשון [ראה להלן], הנהגת הרא"ש. כך הוא בפתיחה לחלק הראשון של החבור הזה בכ"מ [ההנהגות לשבת בדפוסים המאוחרים. לשם הדיוק יש לציין שהכותרת בכ"מ היא 'הנהגת בריאות הנפש שתקן ראש גלותינו ומורינו ורבינו הרב ר' אשר תנצב"ה'; אך סביר מאוד שהתוספת 'בריאות הנפש' היא של מעתיק כה"י, בהשפעת החבור הנמצא סמוך לפנינו בכה"י — 'הנהגת הבריאות' המיוחסת לראב"ע, מפני שאינה נמצאת במקורות האחרים]. טופס דפוס הראשון, ד"פ, שנמצא בידנו, חסר בתחילתו, וכן לא ידוע מה היה כתוב בו בשער הספר; אך הדפוס השני, ד"ק, שקרוב לוודאי הועתק ממנו [ראה על כך להלן], נקרא בשער ביידיש 'דער מוסר און הנהגה', בשער השני [מעבר לדרך] כתוב 'ההנהגה אשר תקן הרב רבינו אשר' וכו', ואין בו זכר לשם 'ארחות חיים'. השם 'הנהגת הרא"ש', נמצא גם ברוב כתיביו; גם מרן החיד"א ב'שם הגדולים' [חלק הספרים סי' עו] מביא את הספר תחת השם 'הנהגות הרא"ש'; גם באוצר החיים לר"ח מיכל [ע' 263 אות ז] הספר מוזכר בשם 'הנהגת הרא"ש'. אמנם כבר רא"ח פריימן הי"ד [שם] מציין שספר הנהגות הרא"ש ידוע גם בשם 'ארחות חיים'; הפעם הראשונה שבה נזכר השם 'ארחות חיים' כשם החיבור כולו היא כנראה בדפוס ונציה — הדפוס השלישי, אולי בהשפעת הפתיחה לחלק הראשון — 'אורח חיים למעלה למשכיל' וכו' [ראה בדברי שטיינשניידר המובאים לעיל]. גם הש"ך [יו"ד סי' רמט ס"ק ד] מזכיר את הספר 'א"ח של הרא"ש הנדפס בסוף הסדורים' [דיונו נסוב על סעיף מתוך ח"א, ראה במהדורתנו שם הע' 4*].

גם החוקר י' אברהמס [שם] מזכיר שהרא"ש חיבר גם את ה'הנהגה' או ה'הנהגות', והוא מציין שיש שקראו ל'הנהגה' 'ארחות חיים'. לעומת רא"ח פריימן הנ"ל שמזכיר גם את השם צוואת הרא"ש — כותב אברהמס שלא נאמר בשום מקום בפירוש שהנהגה זו היא צוואה, אך מפני שכמה חוקרים מכנים כך את ההנהגות האלו הוא כולל אותן בספרו על צוואות גדולי ישראל. וראה להלן שיתכן שהייחוס לרא"ש נכון רק בקשר לחלק הראשון של החבור, ועפ"ז ברור שגם השם 'הנהגת הרא"ש' אינו מתאים לכל הספר, אלא לחלק הראשון בלבד.

ייחוס הספר לרא"ש:

יש לציין שרק חלק א מיוחס בפירוש בכ"מ ל'ראש גלותינו ומורינו ורבינו הרב ר' אשר תנצב"ה'; כזכור בכל הדפוסים מתחיל ח"ב כמיספור חדש, וגם זה מעורר ספק בענין הקשר בין ח"א לשאר החלקים [אין מיספור לסעיפים בכ"מ]. כמו כן הכותרת של חלק א בכ"מ היא 'אלה הדברים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' [נוסף לייחוס לר' אשר], וחלק ב כותרתו 'ואלה הדברים שיזהר האדם מהם לסור ממוקשי מות ולאור באור החיים'; כותרת חדשה זו אינה מצביעה כלל על ייחוס חלקים ב-ג לאותו ר' אשר! גם לא ברור כלל מיהו אותו ר' אשר ראש גלותינו, ואין בינתיים שום ראיה שהוא רבנו אשר ב"ר יחיאל, הרא"ש הידוע, חוץ מייחוסו כאבי ר"י בעל הטורים בדפוסים.

והנה, הגרמ"מ כשר ב'שרי האלף' [כרך ב' ע' תכה, מח' ז מס' 80] כותב שארחות חיים רק מיוחס לרא"ש. גם

באוצר הספרים לבן יעקב [הנ"ל] כתב בשם החוקר המפורסם משה שטיינשניידר שהחלק הראשון הכולל כ"ג סעיפים הוא 'ממחבר בלתי נודע'. וראה בספר שבט מוסר [לר' אליהו הכהן האיתמרי מאיזמיר, חי לפני כשלוש מאות שנה] פרק יג, שמעתיך את כל האור"ח [מאחד הדפוסים], וכותב לפני ח"א 'ואלה הדברים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, סדרם רבינו אשר ז"ל, שידבק האדם בהם לקנות שלימות לנפשו ודבקות בהקב"ה בעשותם, עד שירגיל בהם הרגל תמידי ולא יפול בהן בטול לעולם, והם כג דברים, ואלו הן' וכו'; רק אח"כ מביא את הפסוק הפותח ברוב הדפוסים את ח"א – אורח חיים למעלה למשכיל למען סור משאול מטה, ובכותרת 'הנהגות אחרות' מביא את חלקים ב-ד, ומסכם 'הא לך כ"ג הנהגות של רבינו אשר ז"ל, וקל"ב אחרות, שאם ירגיל בהם האדם מוכטח שאין חטא בא על ידו ובא לטהר מסייעין אותו מן השמים'. אח"כ הוא ממשיך 'עוד אוסיף לך כו הנהגות אחרות שחיברתי וכו'. יוצא מכל זה, שלדעת בעל ה'שבט מוסר' חלקים ב-ד של 'ארחות חיים לרא"ש' אינם מיוחסים כלל לרא"ש, והנהגות של רבינו אשר ז"ל' עצמו הן ח"א בלבד! אך ברור שאין זו הדעה המקובלת בין הרבה מגדולי הדורות: נוסף לבעל התריו"ט שמייחס את הספר לרא"ש בהקדמת מהדורתו, ועוד, גם בדורנו הגאון ר' שיי"ח קנייבסקי שליט"א, למשל, בתחילת באורו על 'חלק שבת', כותב שנראה לו שחלק זה הוא הוספה על הארחות חיים המקורי, ולכן סגנונו שונה, ויש בו גם חזרות רבות על הנזכר בחלקים האחרים; והוא מוסיף שאמנם מהספר 'שבט מוסר' [הנ"ל] משמע שגם חלק זה מהרא"ש. – וזה תמוה, כי כאמור לעיל משמע שם בדיוק להיפך, שרק חלק זה הוא משל הרא"ש! ואולי הייחוס של שאר חלקי הארחות חיים אל הרא"ש נראה היה לר' שיי"ח קנייבסקי שליט"א מובן מאליו. וראה במהדורת ארחות חיים של הרב שכטר שאין בה כלל את חלק א, ומובא שם שנהגו לומר בקלם שסעיפים אלו [הנהגות לשבת] אינם לרא"ש.

והנה, בצפונות חוברת ג' ע' סט קבע הגר"ש פיישר שליט"א שרוב הספר ארחות חיים אינו מהרא"ש, מתוך דיוק בדברי ה'שבט מוסר' הנ"ל; ובצפונות חו' ז' ע' קד מגיב הגר"ב זילבר שליט"א על כך בכתבו שכואב לו שיצאו לערער על דבר 'מוסכם בכל הספרים' רק בגלל 'איזה דקדוק קל מהספר שבט מוסר', ועוד עם כותרת א"ל תשכ"ב באוהלי"ץ עולה. לדבריו לא פיקפק אדם מעולם שקל"ב ההנהגות הן מהרא"ש, וכל הספק היה רק אם גם כג ההנהגות 'ליום השבת' הן של הרא"ש, וא"כ יש לדקדק מה'שבט מוסר' רק שגם ההנהגות לשבת הם וודאי של הרא"ש. 'ואין לעמוד כ"ב על הסגנון [של בעל ה'שבט מוסר']', דכתב זה בעיקר למוסר'. בעקבות דברים אלו הוא מוכיח גם את הכותב בצפונות חו' ו' ע' קח שכתב בנושא ייחוס האור"ח לרא"ש 'קטונתי מלהכריע בין מומחים וטובים ממני' – מפני שאין בדבר ספק כלל, ולכן ענין זה לא דורש שום הכרעה; ורק בענין ה'הנהגות לשבת' יש מקום לדון שאולי הם של חכם אחר, למרות שבניגוד לדעת רבים, שהיתה גם דעתו־שלו בהקדמה למהדורתו, בוודאי שלא חיברו בעל התריו"ט עצמו. [הדעה הזו שבעל התריו"ט חיבר את החלק לשבת מקורה בספר מרפא לנפש משנת תקנ"א, אך היא נסתרת לחלוטין מהסיבה הפשוטה, שכל ההנהגות נמצאות גם בנספח לספר המנהגים לר' אייזיק טירנא, שהוא עצמו חי בראשית המאה ה-15, וגם הספר נדפס הרבה קודם לתריו"ט; וכעת יש להוסיף את הדפוסים הקדומים ד"פ וד"ק וכו', המבטלים גם הם את האפשרות הזו]. והרב זילבר שליט"א מסיים ש'כל המוסיף בזה להכנס במחקר שזה מהרא"ש אינו אלא גורע, שלא יתפרש כאילו יש בזה איזה ספק'. ועוד כתב שגם אם יתברר שזה מראשון אחר ולא מהרא"ש עצמו – לא יתורצו הקושיות על כפילויות וכד', ושיכבר נהגו בישיבות לומר תילי תילים של הערות על הפסקאות. עכ"ד.

מסקנתנו: בלי לקבוע מסמרות – מעין בכי"מ ומסיכום המקורות הנ"ל עולה שיש מקור לייחוס של ח"א [הנהגות לשבת] לרבנו אשר, ואין סיבה לומר שאינו הרא"ש הידוע – למרות שגם אין ראיה לכך; אך הייחוס של שאר האור"ח לאותו מחבר אין לו שום ראיה, וכל הידוע לנו בזה מקורו בעצם בשערי הדפוסים, וייתכן מאוד שהוא נובע מהרחבה של הייחוס לח"א על החלקים האחרים של החיבור, בלי שום ביסוס – כעין 'חזקה שאין עמה טענה'. והדבר צריך הכרע.

סדר הפסקאות בח"ד:

החוקר אברהם בספרו הנ"ל היה הראשון ששם לב ש'הלאוין [=סעיפי ח"ד] מסודרים בסדר כזה, הגורם לנו לשער שהמעתיק של הנוסח האחד או השני קרא עמוד בעל שני פוררים לאורך במקום לרוחב'. והנה, במהדורת חשמ"ט של ר"א שטרנבוך הנ"ל [הוצאה רביעית עם תיקונים והוספות] יש הוספה מאת הרב מרדכי שיין, הכוללת את נוסח אור"ח ע"פ דעת הגר"י קמנצקי זצ"ל. הרב שיין כותב שלדעת הגר"י ק חלק האזהרות היה כתוב בצורת שיר כל פסקה סמוכה לחברתה, ובא המעתיק וכתב כולן בשורה אחת כל אחד למטה מחבירו, מה שאכן קרה במציאות, וכמו שכבר שיער אברהם. אח"כ הוא מביא את הסדר הנכון ע"פ דעת הרי"ק, שהוא די קרוב לסדר הסעיפים בכה"י.

וראה במאמרו של ר' שמחה עמנואל 'טעות סופר' ב'תרכיץ' נח א, תשרי – כסלו תשמ"ט, ע' 135 ואילך, שעמד על טעויות סופרים שנגרמו בעקבות קריאה לא-נכונה של עמוד הכתוב בשני טורים; דוגמא מספר 6 שלו [ע' 140 ואילך] היא השיבוש בכל מהדורות הדפוס ורוב כה"י המאוחרים של ארחות חיים לרא"ש, כנראה מפני ששני עמודים בטופס שממנו נדפס החיבור נכתבו כשבכל אחד מהם שני טורים מקבילים, כאשר הטור הימני של העמוד הראשון הכיל את סעיפים מג-סז שבנוסח הדפוסים, והטור השמאלי את סעיפים סח-פט; הטור הימני של העמוד השני הכיל את סעיפים צ-קז, והשמאלי את סעיפים קח ואילך. בדפוס הראשון טעו והעתיקו את שני הטורים שבכל עמוד בזה אחר זה, בעוד שהיה עליהם להעתיק לסירוגין, שורה מהטור הימני ושורה מהשמאלי. נוסף לזה כעשרים משפטים לא הועתקו כלל בנוסח הדפוסים, רובם היו בעמוד השני בסופו של הטור השמאלי, שכנראה לא ניתן היה לקריאה בטופס שלפני המדפיסים. הוא ממשיך שברור שנוסח כ"מ הוא המקורי, שכן רק בו נשתמר סדר האלף-בית [בח"ג]; זאת ועוד, משפטים רבים בחטיבה האחרונה [ח"ד] העוסקים באותו עניין נפרדו בנוסח הדפוסים, והם מצטרפים להפליא בכתה"י; למשל: סעיפים ע ומח – השכמת הבוקר [ב ו-ג במהדורתנו], עא עב ומט ג – תפלה [ד-ח אצלנו], עח עט ונו נח – הכנסת אורחים [כא-כד במהדורתנו], ועוד הרבה. התאמה זו לא היתה נוצרת אילו נוסח הדפוסים הוא הנכון, וסופר כתב היד טעה והעתיק משני טורים מקבילים שורה מזה ושורה מזה. [וראה עוד שם במאמר ובהערות].

תאור חלק מכה"י והדפוסים הישנים:

כתבי היד:

כ"י מונטיפיורי: תיאורו של כ"מ בקטלוג הירשפלד לספריית מונטיפיורי, לתודן 1904, הוא כוללה: בכ"י מס' 247 יש אחד-עשר חלקים, לפי הסדר הזה: 1. תפלה מיוחדת לראב"ע; בקשה לאחר התפלה; תפלה גדולה – ע"פ הקבלה [עד דף 13]. 2. הפרק הרביעי של ספר הישר המיוחד לר"ת; דברי מוסר המתחילים במילים 'מצאתי בדברי חכמים וצ"ל' [עד דף 20]. 3. שיר ייחוד [דף אחד]. 4. כמה בקשות ותפלות [עד דף 27]. 5. 'דברי חכמים וצ"ל' ומוסריהם אשר מפרו לבניהם' וכו' [עד דף 33]. 6. תפלת הים [דף אחד]. 7. מקאמות בסגנונו של אלחריזי ועוד [עד דף 41]. 8. תפלה קדושה, תפלה גדולה, ובקשה לדרך [עד דף 48]. 9. הנהגת הבריאות, מיוחדת לראב"ע [שני דפים]. 10. הנהגת בריאות הנפש המיוחדת לרא"ש [עד דף 57]. 11. תפלת הדרך ותפלות אחרות [בחלקן הגדול הן היו שייכות בעבר לכ"י אחרים ונכרכו יחד].

א"כ = כ"מ שלוש החלקים הראשונים של 'ארחות חיים' תופסים חמש וחצי דפים הכתובים משני צידיהם, הנמצאים דפים 51: עד 56: של כה"י – ההתחלה של חלק א נמצאת בכ"מ בשורה הרביעית של דף 51:, ובאמצע אות רי"ש של חלק ג מסתיים חלק זה של כ"מ, בסוף דף 56 [החסרון הוא של שני-שליש עמוד בערך]. חלק ד נמצא בכ"מ כבר קודם, בדפים 27 עד 32 [ששה דפים כתובים משני צידיהם]. יתכן שסדר הדפים הקיים כעת בכ"מ אינו הסדר המקורי, עובדה העשויה להסביר את מיקומו של חלק ד; אך בכל זאת לא נראה שבכ"מ חלק ד היה המשכו של חלק ג, מפני שחסרות רק כעשר שורות שהיו אמורות להיות בדף החסר בכ"מ בסוף חלק ג, וחלק ד מתחיל בתחילת עמוד [החיבורים השונים בכ"מ מתחילים במקום שהחיבור הקודם נסתיים, ולא בעמוד חדש!]. כמו כן, בכ"מ יש כותרת לח"ד בפני-עצמו, שהיא 'דברי חכמים וצ"ל' ומוסריהם, אשר מסר לבניהם, וזוהי הוכחה נוספת שחלק זה נפרד לגמרי מהאחרים; אמנם בכל הדפוסים חלק ד הוא המשך ישיר של חלק ג. גם לא ייתכן שמקומו המקורי של חלק ד בכ"מ היה בהתחלת הספר, לפני חלק א, מפני שכאמור חלק א [הנהגת בריאות הנפש] נמצא בכ"מ מיד אחרי 'הנהגת הבריאות' (המיוחדת לראב"ע).

דבר נוסף: אצל אברהם מכתה החלק האחד של כ"י אור"ח [=שלושת החלקים הראשונים של ארחות חיים בכ"מ, דפים 56:–51:] – כ"י האלבערשטאם; החלק האחר של האור"ח [=חלק הלארין של כ"מ, דפים 32–27] נמצא לפי דבריו בכ"י הג'ואיש קולג' [=ספריית מונטיפיורי], מס' 247 סעיף 5 בקטלוג של הירשפלד. אברהם גם מעיר ששני כה"י האלו, האלבערשטאם וג'ואיש קולג', כרוכים בעת יחד.

והנה, מתאור הכ"י המאוחד הזה אין ספק שהוא כ"י מונטיפיורי הנמצא לפנינו; ומחר שהירשפלד שתיאר את כ"י על חלקיו לא הזכיר שהוא שני כ"י שונים שרק כרוכים ביחד? והרי אברהם כתב את ספרו עשרים ושלוש שנה אחרי פירסום קטלוג הירשפלד של ספריית מונטיפיורי! ועוד, שגלוי לעיניים [ע"פ צורת העימוד וכתב היד] ששני החלקים הם המשך אחד מסופר אחד! וכנראה עובדא הכי הות שהיתה תקופה שכ"מ היה מחולק לשני כ"י נפרדים והם אוחדו במשך הזמן, למרות שהירשפלד לא הזכירה; ועדיין כל זה זקוק בירור.

כ"מ מסתיים במילים 'תמו הלארין' שהם מוסרים טובים מאד מאד ואשרי חלקו שיביט אליהם. יש לציין שכל כ"מ מנוקד [כמו גם ד"פ וד"ק!], והמשפט האחרון הזה הוא היחיד בכ"מ שאינו מנוקד; ואולי יש בכך רמז שהוא תוספת של המעתיק!

כ"י פריז: בין מקורות הנוסח החשובים יש לציין גם את כ"י פריז 710, שהוא קובץ חבדים שונים בכתיבה ספרדית מהמאה ה"ט-ט"ז בערך. להלן הוא יסומן כ"פ, וכל גירסא חשובה שלו תצוין. החיבור אור"ח בכ"פ כתוב בהמשך אחד [דף 14 א-ב של כה"י], בלי חלוקה לפיסקאות, ויש בו רק את חלקים א ו-ב של האור"ח. נראה מכמה מקומות שסופר כה"י הירשה לעצמו 'לשפץ' מילים ומשפטים שלא נראו לו; ראה על כך להלן בהערות.

שאר כה"י אינם בעלי חשיבות:

כ"י לוס אנג'לס Bx.11.6, 779, וכ"י פרמה פירו ב-36 — הם העתקה מדפוס ונציה של"ח, עם הקולופון. כ"י פרמה 1151 מהמאה ה"ט, כתיבה איטלקית; מכיל גם את קערת כסף ואת ארחות חיים לר' אליעזר הגדול, ואת מעשה תורה. כך גם כ"י מילנו אמברוזיאנה 114 מהמאה ה"ט, וכ"י לונדון המוזיאון הבריטי Or. 10291, צפת המאה הי"ז, כתיבה מזרחית — שמכילים גם את מוסר השכל לדה"ג, קערת הכסף ועוד. שלושתם אולי הועתקו מדפוס פאנו.

כ"י וטיקן ניאופיטי 42 מהמאה הי"ז, עם תפוחי זהב לר' יחיאל מילי, אגרת הרמב"ן. כ"י ירושלים מכון בן צבי 224 מהמאה הי"ח, כתיבה ספרדית, כנ"ל. שניהם הועתקו כנראה מדפוס מנטובה שפ"ג.

כ"י אוקספורד 908 יוסף אומץ, שצ"ד, מדף 267 עד 271א, הנהגות אשר תקן הרב רבינו אשר זצ"ל בעל הטורים [!].

כ"י פריס כ"ח 244 מהמאה הי"ח, עם נגיד ומצוה לר' יעקב צמח.

כ"י ציריך 200 מהמאה הי"ח, דף 35א-ב, ארחות יושר, [הנהגות האשרי זלה"ה. לקט ובו נ"ב סעיפים. דומה בעיקרו למהדורת ארם צובה תרכ"ו, אך בשנויים.

כ"י מוסקבה גינצבורג 1412 — אין צילום ממנו בארץ.

אוצר החכמה

הדפוסים:

דפ"ר הוא ד' פאנו רסג-ד, הדפוס השני הוא קראקא רצה-ו [עם תרגום לידידיש!], דפוס שלישי — ויניציה שלח, ... פרג שפו עם תרגום ועריכת רבינו יו"ט ליפמן הלר בעל התיו"ט [כולל חלוקה לימי השבוע ותרגום לידידיש, שונה מזה של ד"ק], ועוד דפוסים רבים.

תאור ד"פ ע"פ מפתח המקורות לספר אוצר השירה והפיוט של דוידזון, כך ראשון, ניוירוק תרפ"ה, וע"פ העיון בצילום כה"י, הוא: הנהגות הרא"ש, בתוך ספר 'מוסר השכל' המיוחס לרב האי גאון; הספר מכיל גם את השיר 'קערת כסף' לר' יוסף האיזובי [שהיה מחכמי צרפת הדרומית בסוף האלף החמישי לברייה"ע, וחי בעיר פרפיניאן שבפרובנס; 'קערת כסף' הוא שיר בן מאה ושלושים בתים, הון בעניני מוסר ודרך ארץ] ושיר על י"ג עיקרים להרמב"ן [כך אצל דוידזון, וכנראה צ"ל רמב"ם]. נרפס בעיר פאנו, 1503. העותק שהוא כנראה היחיד בעולם נמצא בספריית הסמינר בניוירוק, והוא חסר: החיבור 'ארחות חיים' מתחיל בדף 23 של הדפוס [סימון הדפים אינו מקורי, אלא תוספת מאוחרת בכתב-יד], באמצע סעיף כ של ח"א וממשיך בסדר שנמצא כאן, כאשר חלקים ב עד ד נמצאים בהמשך אחד ובמיספור אחד עד סופם. בטופס שלנו ההנהגות נקטעות בסוף דף 34, באמצע הקטע המסומן קכט, והדף האחרון שלהם חסר.

ד"ק הוא ספרון קטן בן 38 דפים [גם הם מסומנים בכ"י]. לד"ק צמוד תרגום לידידיש, משפט אחרי משפט. דפוס זה מתואר בספרו של פרופ' חנא שמרוק 'ספרות יידיש בפולין', ירושלים תשמ"א, ע' 77 מס' 3. עותק יחיד בעולם נמצא בספריית מכון שוקן למחקר היהדות בירושלים, ומספרו 13876. זהות המתרגם אינה ידועה, ובכל אופן תרגומו שונה מהתרגום המאוחר יותר של בעל תיו"ט. הכותר בשער הוא 'דען מוסר און הנהגה וכו' [הכל בידידיש], ומעבר לשער הראשי נמצא שער נוסף בו כתוב: ההנהגה אשר תכן הרב רבינו אשר זצ"ל אבי רבינו יעקב בעל הטורים זצ"ל. העמוד הבא גם הוא בצורת שער עם פתיחת הספר, שהיא: אורח חיים למעלה למשכיל למען סוד משאול מטה, ומיד מעבר לדף נמצא התרגום לידידיש של המשפט הזה, ובעקבותיו ההנהגות ותרגומן; הן ממוספרות א-כג ואח"כ א-קלב [פרופ' שמרוק טועה כאן בתאורו, מפני שהוא מציין רק סדרת הנהגות אחת א-קלב, ונעלם ממנו שיש כאן שתי חלוקות נפרדות, א-כג ואח"כ א-קלב]. הנוסח כמעט שווה לנוסח ד"פ, כולל כמה שיבושים בולטים [ראה על כך בהערות, למשל ח"א הע' 26]. בשער הספר צוין שהוא מכיל גם את ספר קערת הכסף של ר' יוסף מפרפריינא [כך!], אך בעותק היחיד שנשתמר לא מופיע הטקסט הנ"ל, ולדעת פרופ' שמרוק ייתכן שאבד; לי נראה יותר שהמדפיסים שינו את דעתם לקראת סוף ההדפסה ויתרו על הדפסת 'קערת כסף', מפני שדברי הסיום של המדפיס (ה'מחוקק') נמצאים בעמוד האחרון של הספר, לאחר המשפט

၂၃၄၅၆၇ ကုမ္ပဏီ

אוצר החכמה:

החברה אשר תבן
דורבנינו אשר
זעל אמר בנינו
יעקב
הטורים זעל

האחרון של ח"ד; כך שוודאי שלא חסרים דפים מעותק זה, שכללו כביכול את 'קצרת כסף' הנ"ל. נגם מתוך הכוונה לצרף את 'קצרת כסף' לאורחות חיים' יש רגליים לסברא שהספר הועתק מד"פ, שגם בו, כאמור, צורפו חיבורים אלו].

^{אוצר החכמה}

דפוס מעניין נוסף הוא דפוס ארם צובה [=חלב] תרכ"ו [אברהם שם מציין לדפוס אר"צ תרל"ה, וזו כנראה טעות], שם בתוך הספר 'עלים לתרופה' אחרי 'אגרת הגר"א' נדפסו ההנהגות; המדפיס ערך ושינה את נוסח הדפוסים, כך שיש במהדורה זו רק נ"ב סעיפים [על-פני שלוש וחצי עמודים], מלוקטים מחלקים ב-ד, פחות-אור יותר לפי הסדר המקובל בדפוסים [מכאן שרחוק מן הדעת שהוא השתמש בכי"י]. כותרת ההנהגות בדפוס אר"ץ היא 'אורחות חיים מהרא"ש ומדרז"ל', ונוסף להשמטות הרבות — יש במהדורה זו הרבה שינויי לשון והוספות ביחס לנוסח שבדפוסים.

מענין לציין שבחלק שינויי הנוסחאות שבסוף מהדורת ר"א שטרנבוך השתמש המהדיר בהרבה כי"י ודפו"י — אבל דווקא לא במקורות העיקריים שהם כי"י מונטיפיורי, ד"פ וד"ק! קרוב לוודאי עדיין לא השתמשו מעולם במקורות הנ"ל כדי להוציא את הספר כראוי, ובע"ה הגיע כעת השעה לכך.

מקורות לדיון בענין ספר אור"ח

ספר הרא"ש וצאצאיו לרא"ח פריימן הי"ד [ע' צו סע' י]; מצויין שם שאת התאור העיקרי לספר נתן צונץ בצ"ג [צור גשיכטע] ע' 9-128, ובנספח שם ע' 567.

מבואות לרוב הדפוסים החדשים של הספר.

^{הדפוס}

חוכרות צפונות: ג ע' סט, ד ע' קכג, ו ע' קח.

עבודתי:

השתדלתי להישאר צמוד עד כמה שאפשר לצורת הכתיבה בכי"מ. להלן נקודות מאפיינות בצורת כתיבת כי"י זה, ובעבודתי:

שם ה' נכתב בכי"מ בשני יודי"ן, שבשמאלם מעין למ"ד מקוטעת. אצלנו: ה'.

נקודה בסוף משפט מסומנת בכי"מ בשתי נקודות מול החלק העליון של האותיות, והפסקה המתאימה לפסיק — בנקודה אחת כזו. הפיסוק וגם הניקוד בכי"מ אינם מדויקים כלל, ולכן הרשיתי לעצמי לסטות מהם בשעת הצורך בלי להעיר על כך.

הכתיב בכי"מ לרוב מלא, אבל בס"ה אין בו עקביות; כמו-כן כי"מ כזכור מנוקד, ולכן ניתן לקריאה נוחה גם במקרים של כתיב חסר. לכן הרשיתי לעצמי לפעמים למלא את הכתיב החסר.

במקום שבכי"מ יש סוף פיסקה — מסתיימת פיסקא גם אצלנו [בכל מקום שמסתיימת פיסקא שלא ע"פ כי"מ — ישנה הערה], ומילים מודגשות בכי"מ מודגשות גם במהדורתנו.

הנוסח: רובו ככולו ע"פ כי"מ. כל שינוי משמעותי מכי"מ הוסבר בהערות, אך לא הוער על שינויים קטנים חסרי משמעות. ההשוואה לד"פ, ד"ק, וכי"פ היא שיטתית, אך במקום שאין ספק לענ"ד בנכונות הגירסא של כי"מ — לא תמיד נכתבה הערה.

הוספתי את חלוקת 'אורחות חיים' לארבעה חלקים, ואת סימון הסעיפים ע"פ הדפוסים; הוספתי גם את החלוקה הנכונה של ההנהגות באותיות בתחילת הפיסקא, באות מודגשת. פיסקא ארוכה בכי"מ הכוללת כמה פיסקאות בדפוסים — סימני סעיפי הדפוסים סומנו בתחילת הפיסקא; סעיפים שאינם מופיעים כלל בדפוסים סומנו בכוכבית. יש להזכיר שכי"מ חסר בסוף ח"ג, ושד"פ חסר בתחילתו ומתחיל רק באמצע סעיף כ של חלק א, וכן חסרות כמה שורות בסופו.

ההערות: עיקרן שינויי-נוסחאות בעלי חשיבות, הפניות למקומות אחרים באור"ח שדנים באותם נושאים, ומקורות בחז"ל לדברים הנאמרים בחיבור; כמו-כן נוספו הערות שונות הנובעות מהכתוב או משנויי הנוסח. חלק מהמקורות וההפניות נלקטו מהפירושים השונים לאורחות חיים, יישר כוחם של כל המחברים והמלקטים.

הנהגת הרא"ש

[ח"א:]

הנהגת בריאות הנפש שתקן ראש גלותינו ומורינו ורבינו הרב ר' אשר תנצב"ה*.
אלה הדברים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם.

- א. א [שיפריש מעשר מכל ריוח שיביא ה' לידו].¹
- ב. ב [שיתן מיד נדבה לצדקה כפי אשר תשיג ידו].²
- ג. ג [שיתן³ בכל סוף החדש שני פשוטים⁴, ולסוף השנה זהוב וחצי⁴].
- ד. ד [שיתפלל ערב ובקר וצהרים שלוש תפלות עם הצבור].⁵
- ה. ה [שיניח תפלן וציצית בכל יום ויום].⁶
- ו. ו [שיקבע מזוזה בשערי ביתו החייבים במזוזה].⁷
- ז. ז [שיקבע עתים לתורה, שנא' והגית בו יומם ולילה].⁸
- ח. ח [שיהא נאמן במשאו ובמתנו ובדיבורו ואפי' לגוי].⁹
- ט. ט [שיכבד לומדי תורה בכל יכלתו].¹⁰
- י. י [שיוכיח את עמיתו ולא ישא עליו חטא].¹¹
- יא. יא [שידון את חבירו לכף זכות].¹²
- יב. יב [שימחול בכל לילה קודם שישן למי שחטא לו בדברים].¹³
- יג. יג [שישתדל להכניס שלום בין איש לאשתו ובין אדם לחבירו].¹⁴
- יד. יד [שיזהיר את בני ביתו על התפלה ועל נטילת ידים ועל ברכת הנהנין].¹⁵
- טו. טו [שיפרע התמיד בכל יום הששי בכל שבוע ושבוע].¹⁶
- טז. טז [שילמוד הפרשה בכל שבוע שנים מקרא ואחד תרגום ופירש].¹⁷

* ברוב הדפוסים [טופס הד"ר - ד"פ - שבידינו חסר, כאמור, בתחילתו, אך כך הוא כבר בדפוס השני, ד"ק] נוסף כאן, או ככותרת שבשער הספר; 'אבי רבנו יעקב בעל הטורים זצ"ל', או נוסח דומה. הנוסח 'הנהגת בריאות הנפש' - רק בכ"מ.

1. ראה גם ח"ג ז, ח"ד כה.
2. ראה גם להלן כג, ח"ג ז, ח"ד כא.
3. בכ"פ נוסף: לפחות. הוספות כאלו אופיניות לכה"י הזה, ולהלן נציין כמה דוגמאות נוספות כאלו.
4. ראה גם להלן כג.
- 4* ראה ח"ג ז, ושם מוזכר מחצית השקל; ועי' בש"ך יו"ד סי' רמט ס"ק ד, שכותב זהוב וחצי המוזכר פה הוא מדת חסידות, כי מדינא חייב רק שלישית השקל לכל השנה. ובענין שלושת הסעיפים האלו ראה גם ח"ד כב-ה.
5. ח"ג ע. וראה ח"ב ו על שיחה בשעת התפלה, שם י על הקדמת התפלה בערב שבת, ושם בהמשך שיש להניח כל עסקיו בעת התפלה.
6. ח"ג ע. בכ"פ המשפט שונה, כנראה כדי שיהיה נח יותר: שיניח תפילין בכל יום ויום, וטלית כל היום; בסיפא הכוונה, קרוב לוודאי, לטלית קטן. בד"ק מוזכרים התפילין בלבד.
7. ח"ג סוף ג.
8. ח"ג ל, ק; ח"ד קג (ע"פ גירסת כ"מ).
9. ח"ג פ (ע"פ גירסת כ"מ), ח"ד עד.
10. ראה ח"ד יז, עט.
11. ח"ג ש, ח"ד סו; וראה ח"ג ח.
12. ראה ח"ד פז.
13. ח"ב ט, ח"ג י; וראה להלן כב.
14. ח"ג פ. והפכו בח"ד לט - לא להתעבר על ריב.
15. בכ"מ במקום ברכת הנהנין מופיעה המלה 'האחרים'; ולא מצאתי לה מובן בהקשר זה.
16. לפי פרוש התיו"ט 'התמיד' פרושו צדקה. וראה לעיל ג.
17. ח"ג ל. אך עי' בפסקי הרא"ש ברכות פ"א דין ח בענין שמו"ת, שלא הזכיר את פירש"י!

יז. מז] שיקרא אגרת התשובה שעשה רבינו יונה בשבוע שחל [בו] ראש חודש¹⁸.

יח. יח] שיכבד השבת כברכת¹⁹ השם אלוקיו שנתן²⁰.

יט. יז] שיקבע סעודה שלישית בכל שבת ושבת [אחר מנחה]²¹.

כ. יט] שיערוך שלחן בכל מוצאי שבת ויאכל אפילו דבר מועט²².

כא. כ] שיסייע לחבירו בכל מה שיצטרך בגופו ובדבריו²³.

כב. כא] שיתודה בכל לילה קודם שישן²⁴, מלכד הלילות שהם אסורים בהספד ובתענית, ויתאבל על עונותיו ועל אורך גלותו ועל חרבן בית קדשנו ותפארתנו שיבנה במהרה בימינו אמן.

כג. כב] שיעשה בכל חודש יום אחד תענית ביום שקורין בתורה, ואם לא יכול להתענות שיתן שני פשוטין לצדקה²⁵.

כד. כג] שיקיים בהצנע לכת כל מעשיו הטובים²⁶, כי היא עבודת השם יתברך הנבחרת והרצויה לפניו.

[ח"ב:]

ואלה הדברים שיזהר האדם מהם לסוד ממוקשי מות ולאור באור החיים.

א. א-ו] שיזהר מן המחלוקת שלא לשום שמים¹, ושיתרחק בתכלית הריחוק מן הגאווה² ומן החניפות³ ומן השקר⁴ ומן הליצנות ומן הרכילות⁵ ומן הכעס⁶.

ב. ז-ח] שיזהר⁷ ממכשול הנדרים, ומאונאת הבריות הן בממון הן בדברים, ומקנאתם⁸ ומשנאתם.

ג. ט] שיזהר שלא יכנה שם לחבירו, ושלא יקראנו בכנוי שכנוהו אחרים, אלא יהיה⁹ נזכר וניכר בשמו¹⁰.

18. 'כו' הוא הגהה שלי מסברה; גם המילה שקראתי 'שחל' מטרשטשט בכי"מ. הגירסא בד"ק (ד"פ עצמו חסר בקטע זה): 'בשבוע שחל ראש חודש להיות בתוכה'. אך גירסת רוב הדפוסים היא 'בשבוע שיחול ראש השנה להיות בתוכה'; אולי במקור של הדפוסים היתה כתובה המילה ראש חודש בר"ת – 'ר"ח', כמו שהוא באמת בכי"פ, והמדפיס קרא 'ר"ה', ומכאן הגירסא 'ראש השנה'! וראה בצוואת ר' יהודה בן הרא"ש שכתב גם הוא שיש לקרוא את אגרת ר' יונה, אך לא קבע זמן מסוים ללימודה; ובאגרת עצמה כתוב שיש ללמודה בכל שבוע.

19. בכי"מ הגירסא במקום 'השבת כברכת' – 'השם כברכת'; ונלעג"ד שהוא ט"ס, והנכון ככד"פ וד"ק.

20. ח"ג ר; וראה ח"ב י.

21. 'אחר מנחה' אינו בכי"מ, אך כן הוא גם בד"ק (ד"פ חסר בקטע זה) וראה ח"ג ר.

22. ראה ח"ג ר.

23. ראה ח"ד כב.

24. ראה לעיל יב, וש"נ.

25. ראה לעיל ג.

26. ח"ג ה. בכל הדפוסים הגירסא היא 'שיקיים בהצנע לכלכל מעשיו הטובים' וכו', וברור שזו ט"ס. ומכאן רגליים לדבר שכל הדפוסים העתיקו זה מזה, ושמקור כולם הוא הדפוס הראשון – ד"פ.

[ח"ב]

1. המשפט הזה חסר בד"פ ובכי"פ. וראה להלן סעיף י.

2. ח"ג ג, ח"ד מז.

3. ח"ד עז.

4. בד"פ נוסף 'והכוב'. ח"ג ד, ח"ד, עד; וראה גם ח"ד פז.

5. ח"ד לא, פו.

6. להלן י, ח"ג ג, ח"ד ב, לג; וראה ח"ד לט, נח [על אשתו], נט, עז, פא.

7. המלה 'שיזהר' נמצאת במשפט הזה גם בד"פ, אך חסרה בכל המשפטים הבאים; יתכן שבמקור של ד"פ היא היתה כתובה בגדול בתחילת הפסקא, ומכוונת לכל אחד מתשעת הסעיפים, שקוטעו בד"פ לשמונה עשר סעיפים.

8. להלן י, ח"ד צג, צז; וראה ח"ד מז.

9. בכי"מ הגירסא אלא אם יהיה; בד"פ וד"ק ושאר הדפוסים: אם לא יהיה. בכי"פ כל המשפט הזה [מלאחר המילה 'אחרים'] חסר, כנראה שלסופר כה"י לא היה המשפט לגמרי ברור [ע"פ הגירסה שהיתה לפניו] והוא החליט להשמיטו. ונראה לענ"ד למחוק את המילה 'אם', השווה לעיל ח"א הע' 19; וראה בהערה הבאה.

10. בדפוס אר"ץ [סעיף ד] – אם לא שלא ניכר בשמו לבדו. בשאר דפוסים הגירסא נכבד במקום ניכר, ופרוש המשפט לגירסתם [ראה גם בהערה הקודמת] אינו מחזור. ח"ד, מח; וראה ח"ד לו [לפי גירסת כי"מ שם] שלא להשיב למכנה.

- ד. **ין שיזהר שלא יספר לשון הרע, ולא יקבלו**¹¹.
- ה. **שיזהר שלא ישב עם יושבי קרנות ולא בישיבות בתי כנסיות של עמי הארץ**¹¹.
- ו. **ינ-ג] שיזהר שלא יסתכל באשה שהיא אסורה לו**¹², **ושלא יסיח על כוס של ברכה**¹³.
- ז. **יד-טו] שיזהר שלא יספר משיתחיל ברוך שאמר עד שיסיים תפלת לחש שהיא שמונה עשרה**¹⁴, **ולא בעוד ששליח צבור חוזר התפלה אלא אם כן בדברי תורה או בדבר מצוה או לתת שלום ולהחזיר שלום, ולא ידבר בקריאת ההלל, ולא בעוד ששליח צבור קורא בתורה**¹⁵.
- ח. **זז-יז] שיזהר שלא יסעד בסעודת הרשות**¹⁶, **ושלא יאכל פת של בעלי בתים של גוים כלל, ולא של פלטר אלא אם כן לא יזדמן לו של ישראל**.
- ט. **זח-יח] שיזהר [שלא ישיח שיחה בטלה**¹⁷, **ויזהר**¹⁸ **ללמוד כלילה**¹⁹ **כדי שישן מתוך דברי תורה ולא מתוך שיחה בטלה**²⁰.
- י. **יט-כד] וערב שבת יקדים להתפלל תפלת המנחה ויקבל**²¹ **שבת מבעוד יום, ולא יכניס עצמו לידי ספק חשכה, וגם יזהיר בני ביתו על שמירת שבת**²².
- וכשיגיע עת התפלה משלש תפלות שביום יניח כל עסקיו ואפי' מתעסק במצוה ויקדים התפלה**²³, **כי פרי מעשה כל היום עת התפלה**²⁴.
- וראש כל הגדרים שישמור האדם את עיניו מכל דבר שאינו שלו**²⁵.
- ואל ידבר בין נטילה לברכת המוציא**.
- ויקדים שלום לכל אדם**²⁶.
- [וכשיכרך ברכת המזון יכוין את עצמו]**²⁷ **לברך את בוראו שהשביע נפש שוקקה**²⁸.

11. ח"ד לא, פו.
- 11* ח"ד סד, ושם 'ליציס'.
12. ח"ג נ ושם 'אפילו פנויה'; ייתכן שכאן בא להדגיש שלצורך נישואין מותר להסתכל באשה, או שבא לרבות את אשתו בנדתה לאיסור, ח"ד סב; וראה לעניין ייחוד בח"ד סא, לענין שיכוח אשה — שם סג, ולענין לקיחת אשה ליופי — שם צב.
13. מקורו בברכות נו:; ולפירוש רוב הראשונים הכוונה לשיחה בין ברכה"ז לכוס הזימון; והקשר לרישא של המשפט קצת תמוה.
14. המילים 'שהיא שמ"ע' אינן בד"פ.
15. ח"ג ע, ח"ד ח; וראה לעיל ח"א ד ובמה שנשמך שם. וראה ח"ג כ לענין כוונה בתפילה, ושם נ לענין נט"י לתפילה [ובענין זה גם בח"ד ד], ושם צ לענין נתינת צדקה לפני התפילה. וראה ח"ד ד-ה לענין נקיון הידיים והרגליים וטהרת הגוף לתפילה, והצורך לרוץ אליה.
16. ח"ד נד.
17. ח"ד סח-סט, קג; וראה לענין שיחה בטילה בביהכ"ג בח"ג ע.
18. המוסגר ע"פ ד"פ ואינו בכי"מ, וייתכן מאוד שזה בעקבות השמטה ע"י הדומות; בכל אופן, ע"פ נוסח ד"פ יוצא שהעיקר הוא למנוע את דברי הבטלה, ולימוד התורה כלילה הוא אמצעי לזה!
19. בכי"פ נוסף: קצת קודם שישן; וזוהי תוספת הסבר האופיינית לכי"פ.
20. לעיל ח"א יב וש"נ; וראה ח"ד ב.
21. בד"פ: כדי שיקבל עליו.
22. בפיסקא הבאה ישנם אחד עשר משפטים וסיומת, ולכאורה המשפטים האלו אינם קשורים כלל זה לזה. בכי"מ כל הפיסקא הזו היא משפט אחד ארוך, ובד"פ היא מחולקת לששה סעיפים; בד"פ מסתיים כאן סעיף יט. אנו נתחיל כל משפט בשורה חדשה.
23. כ"ה גם בכי"פ. בד"פ משובש: ואפילו מתעסק ויקדים לעת מעשי כל היום עת התפלה; ייתכן שבגלל זה חסר בדפוסים מ'ואפילו' עד סוף המשפט, ראה הע' 26 של ח"א. בד"ק ורוב הדפוסים נוסף: ויתפלל; באר"ץ: ויתפלל עם הציבור.
24. השווה לכאן את דברי ספר הכוזרי, מאמר שלישי פסקא ה: ...שעת התפלה לחסיד כגרעין הזמן ופריו.
25. כאן מסתיים סעיף כ. וראה ח"ד כו.
26. כאן מסתיים סעיף כא. ח"ד עו.
27. המוסגר מד"פ, בכי"מ חסר.
28. ראה ח"ג מח בענין ברכה.

ואם יקללוהו בני אדם או יחרפוהו אל ישיב להם דבר²⁹, אלא יהי מן הנעלבים³⁰.
ואל יצא לריב מהר³¹.

ויתרחק מן השבועות, ומן הנדרים, כי בעון הנדרים בנים מתים³².
ויתרחק מן השחוק ומן הכעס, כי הכעס מבלבל דעתו ורוחו של אדם³³.
ושיעבוד את השם תמיד מאהבה³⁴.

ושלא יניח דבר מלעשות מענין זו התקנה [והיא עשויה באלפא ביתא, והיא טובה מאד]³⁵.
[החלקים השלישי והרביעי יודפסו בעז"ה בגליון הבא]

29. בכי"מ: לו מאומה.

30. בכי"מ: נעלב. ראה ח"ד כט, לו. כאן מסתיים סעיף כב.

31. ייתכן שמשפט זה הוא המשכו של הקודם, ואינו עומד בפני עצמו. וראה לעיל א, ולהלן ח"ד לט.

32. כאן מסתיים סעיף כג. ח"ד צז, ולעיל ב.

33. בכי"פ נוסף: ולא יתישב לבו באהבת הבורא, וכן אחז"ל לא תרתח ולא תחטי. לעיל ב, וש"נ.

34. ח"ג א.

35. המוסגר ע"פ כי"מ, והכוונה ב'תקנה' היא אם-כן לחלק הבא, ח"ג של 'ארחות חיים'. בדפוסים אין את המוסגר; ייתכן שבד"פ השמיטו את המשפט הזה משום שאצלם ח"ג משובש ואינו בסדר אלפא-ביתי תקין. אולי אפשר להוכיח מכאן שבעל ד"פ העתיק מכ"י שבו ח"ג היה כבר משובש, ולכן השמיט את המשפט שלגביו לא היה מדויק; אולם ייתכן גם שרק אחרי שבשלב מסוים צורף ח"ג לח"ב — הוסיף בעל כי"מ משפט המקשר בין ח"ב לח"ג. הגירסא של כי"פ היא "והמוסיף בעיניי זאת התקנה תבוא עליו ברכה. תם.", וכאן אין ספק שכוונתו לח"ב שהסתיים, שהרי כי"פ כולל רק את שני החלקים הראשונים. ועדיין צ"ע.

**בִּי אֵם אֶצְלָהֶם וְשָׁמַע וְהֵאָחַז
אֶת דְּבָרָיו**

ביט דו גולסט דיק גיונין לו שטין דען גיומרט בוי
גיון קיון מול הניר מויל מול ורניס
גיון רידמ

**אֵיךְ דו דור מוילן דו טור דט דו דיק בון קישט
גיונין**

**קָלֵל אֶל תּוֹצִיא מִפִּיךָ דְּבַר שְׁקָר
וְכִזְבוּתָהּ צֶאֱמֹד לְבַל אָדָם
וְאֶפְסֵי לְגוֹי**

ביט דו גולסט מוילן גיון דיון חטט ריד ולטו
מול גיון מול גולסט גיון וולרפטין גיון גיונין
חטטן מול מול גיון גיון

**קָלֵל אֶל תּוֹצִיא מִפִּיךָ דְּבַר שְׁקָר
וְכִזְבוּתָהּ צֶאֱמֹד לְבַל אָדָם
וְאֶפְסֵי לְגוֹי**

ביט דו גולסט טרען גיון מול גולסט מול קומן מול
גיון גיונין גולסט גיון מול מול גיון גיון דרכי
טולט ווטמן

**קָלֵל אֶל תּוֹצִיא מִפִּיךָ דְּבַר שְׁקָר
וְכִזְבוּתָהּ צֶאֱמֹד לְבַל אָדָם
וְאֶפְסֵי לְגוֹי**

מחקק פה בקק קראקא על יד הנציח

**אֱלִיָּהוּ בֶּר חַיִּים זֶל הַעֲלִיץ
מחקק**

Handwritten signature